

Giriş

Göstergebilimin konusu «anlam»dır. Anlam felsefeden dilbilime, budunbilimden tarihe, ruhbilimden toplumbilime «insanbilimleri» adı altında toplanan bilim dallarının tümünü ilgilendiren son derece geniş bir alandır. Göstergebilim dilin değişik biçimleriyle kavranan anlamın görünen kısmıyla, yani anlamı gerçekleştiren, onu iletişimsel kılan söylemle ilgilenir.

Göstergebilim kuramı anlatsal metinlerden yola çıkılarak oluşturulmasına karşın, açıklayıcı gücü sayesinde, bu alanı aşmıştır. Anlamla ilişkili olarak ortaya koyduğu genel varsayımlar, bugün her tür metne, ayrıca toplumsal davranışlara, insan ilişkilerine, kurumlara, uzamların kullanım ve düzenlenmesine kadar pek çok değişik kültürel olguya uygulanabilmektedir.

Anlatsal (ya da yazınsal) göstergebilim kuramı pek çok araştırma alanında etkili bir yöntem olarak kendini göstermesine karşın, uzun süre metin çözümlemesiyle sınırlı kalmış, isteyerek de metnin anlatım düzlemini (metnin maddeselliğini) soyutlayarak, sadece içeriğin biçimi (karşıtlıklar dizgesi olarak, ele alınan eklemli içerik) üzerinde durmuştur. Öte yandan metnin üretim ve algılanma koşulları ile sözceleme ediminden bağımsız olarak, kendi içinde ve kendisi için sözceyle ilgilenmiştir. Greimas ve grubu son çalışmalarını anlatım ve sözceleme bağlı sorunlar üzerinde yoğunlaştırmıştır.

Bir metinde anlamın üretilmesinde değişik düzeyler vardır ve bunlar birbirlerine göre, basitten karmaşığa, somuttan soyuta giden «üretici süreç» üzerinde yerlerini alırlar. Bu soyut süreç aşağıdaki biçimde görselleştirilebilir.

SÖZCELEME					
sözce	içerik	Bakış açıları		Dizisel bakış açısı	Dizimsel bakış açısı
		derin düzey	izleksellik	izleksel işlevler	izleksel süreçler
		anlatsallık	eyleyensel işlevler	anlatsal süreçler	
	yüzeysel düzey	betisel işlevler		betisel süreçler	
ANLAM					

Şekil 1 (Everaert-Desmedt 1984:125)

En soyut düzeyde, bir başka deyişle, derin düzeyde göstergebilimsel dörtgen içinde yer alan karşıtlık/ çelişkinlik ve içirme gibi mantıksal-anlamsal öğeler ile olumluluk ve olumsuzluk gibi temel sözdizimsel işlemler yer alır. Sonra eyleyenlerin işlevlerinin, edim ve durum sözcelerinin eklemelişleri, anlatsal izlencelerin birbirini izlemesinin çözümlendiği anlatsal düzeye geçilir. Söylemsel düzey adı verilen en somut düzeyde ise, kişilerin oynadığı izleksel ve betisel roller ile bunların eylemlerinin zaman ve uzam içindeki yerleri söz konusudur.

1. Sözce ve sözceleme

Bir metni doğru bir biçimde üretmek ve okumak için, her şeyden önce, metinde konuşan kişileri ayırd etmek, nerede ve ne zaman konuştuklarını bilmek gerekir.

Sözceleme bir sözce üretme edimi, bireyin sözceleri belli bir bağlam ve durum içinde gerçekleştirme edimidir. Bir başka deyişle, gerçek yaşamda iletişimi kolayca kuramsal şemalara indirgeyemeyiz; çünkü iletişim dinamik ve somut bir durumda gerçek kişilerin yer aldığı bir ortamda gerçekleşir. İşte bu koşullar altında düşünülen iletişime sözceleme adı verilir; kısacası, sözceleme kullanım halindeki dille gerçekleşen bir iletişimidir.

Sözce ise, bu sözceleme edimiyle ortaya çıkan söylemdir; yine bir başka deyişle, sözceleme durumu, bir gönderen (konuşan özne) ile alıcının (dinleyen özne) varlığının üretilen sözcede kendini değişik biçimlerde göstermesidir. Bu nedenle, bir sözceleme süreci sonunda üretilen somut iletiye sözce adı verilir. Bir sözcenin gerçek amacı, yani edimbilimsel değeri, ancak sözceleme durumunun bilinmesiyle anlaşılır. Örneğin, görünüşte göndergesel işlev öğelerini taşıyan aşağıdaki sözceleri ele alalım:

1. Bu oda da ne dağınık.
2. Bir saat sonra anneannenle deden geliyor.

Bu sözceler bir anne tarafından oğluna ya da kızına söylendiğinde tamamen çağrı işlevini yerine getirirler. Kısacası, iyi niyetli bir alıcı bu şekilde ifade edilen sözcelerdeki dolaylı emri anlayarak ya odasını derleyip toplayacak ya da gara giderek anneanesiyle dedesini karşılayacaktır. Ancak aynı sözce üretildiği bağlama, yani sözceleme durumuna göre farklı değerler kazanacaktır.

3. Bu tablo çok güzel.

Bu sözcenin birinci durumda, bir müzede karısı tarafından eşine söylendiğini varsayalım. Erkeğin "Evet, çok güzel, zaten Fikret Mualla büyük bir ressam", yanıtı, estetik bir beğeniye ilgisiz bir katılımı ifade eder. Aynı sözcenin,

ikinci durumda, bir resim galerisinde söylendiğini varsayalım. Bu durumda sözce birinci durumdaki değerine ek olarak bir de, bu tablonun satın alınma isteğine ilişkin dolaylı anlatımı içerir: Yani, "Bana bu tabloyu almanı çok isterdim", sözcesine eşdeğerdir. Bu ikinci durumda, birinci durumdaki anlamla ("Evet, çok güzel, zaten Fikret Mualla büyük bir ressam") yetinilir ve böyle bir yanıt verilirse, kocanın karısının niyetini anlamazlıktan geldiği düşünülebilir. Bu nedenle, bir sözcenin sözceleme durumu dikkate alınmadan, sadece ilk anlamıyla, sözlüksel anlamıyla yetinilirse, yanlış anlamalara meydan verilebilir.

Gönderen ve alıcı soyut varlıklar değildir, kendilerine özgü ruhsal durumları, tarihsel ve toplumsal konumları, bilgi birikimleri olan gerçek bireylerdir. Kısacası bir takım kültürel ve dilsel edimlere sahiptirler. Bunlar sözcenin anlaşılmasında çok önemli rol oynar. Alıcı, sözceyi daha önceki birikimlerine, deneyimlerine göre yorumlar. Aynı şekilde, konuşucunun yani göndericinin edimleri, söz konusu sözceyi yeniden kullanmasında ve sözcenin üretilmesinde ona rehberlik eder, çünkü hiçbir sözce, hiçbir zaman ilk kez söylenmiş ya da söyleniyor olamaz.

Dil edinimlerinin birikimi sonucunda sözceleme sürecinde, iletişim durumundaki insanın belli beklentileri vardır. Örneğin, insan, çocukluğundan beri anlatı izlenmesine yabancı değildir: Bir öykü ya da masal okurken, "Bir varmış bir yokmuş...", başlangıç durumu ile, "...her ikisi de evlenip, muradlarına ermiş", bitiş durumu arasında olup bitenlerin zamansal sıralanışını bekler. Gönderen ve alıcının dilsel edinimleri kendilerine yol gösterir. Ancak, bu edinimler yetersiz ve dengesiz olduklarında, iletişimi engelleyen ya da sınırlayan süzgeçler olarak etki gösterebilirler. Bu durumda konuşucu ve dinleyicilerden her biri ötekinin (gerçek ya da varsayımsal) edinimlerini göz önünde bulundurmamak zorundadır. Nobel fizik ödülü alan bir bilim adamı konusunda uzman bir topluluğa ayrı, üniversitede fizik bölümü öğrencilerine ayrı biçimlerde hitab edecektir. Aksi takdirde yanlış anlamalara neden olabilir.

İletişimde kültürel edinim çok önemlidir. Ankara'nın varoşlarında aşağıdaki gibi bir karışıklık konuşma hiç de şartıcı değildir.

4. A -Melih Cevdet Anday'ı tanıyor musunuz?

B -Ben bu mahalleye yeni taşındım.

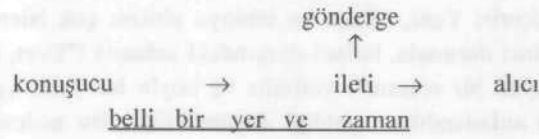
2. Sözceleme Durumu

Sözceleme durumu, sözcenin gerçekten üretildiği somut durumu belirtir.

Bir sözceleme durumu:

- iletişimde bulunan bireyleri, konuşan kişi ile kendisine seslenen alıcıyı;
- sözceleme anını;
- sözceleme yerini

- konuşucu ve alıcının algılayabileceği tüm nesnelere kapsar.

Bu öğelerin tümü sözcelem durumunu oluşturur.

Daha önce de belirttiğimiz gibi, bir sözceyi kendi bağlamına yerleştirmek ve üretildiği özel sözceleme durumu içinde değerlendirmek gerekir. Dildeki bazı sözcükler, sözceleme durumunun öğelerinden birine göndermede bulunma işlevine sahiptir. Şöyle bir örnek verelim: 28 ekim 1998 günü Ali, arkadaşı Ayşe'ye, onu 29 ekim 1998 günü görmek istediğini, bildirdiğini düşünelim. Ali, Ayşe'ye "Ali Ayşe'yi 29 ekim 1998 günü görmeye gidecek", diyemez; onun yerine, "Yarın seni görmeye geleceğim", diyecektir. Bu sözcede en az üç gösterge doğrudan sözcelem durumuna göndermede bulunur: konuşucu Ali'yi gösteren birinci tekil şahıs çekim eki (-im) doğrudan «ben»e göndermede bulunur; alıcı Ayşe'yi gösteren ikinci tekil şahıs «sen» adılı (seni); Ali'nin konuştuğu günü izleyen 29 ekim 1998 gününü gösteren «yarın» zaman belirteci.

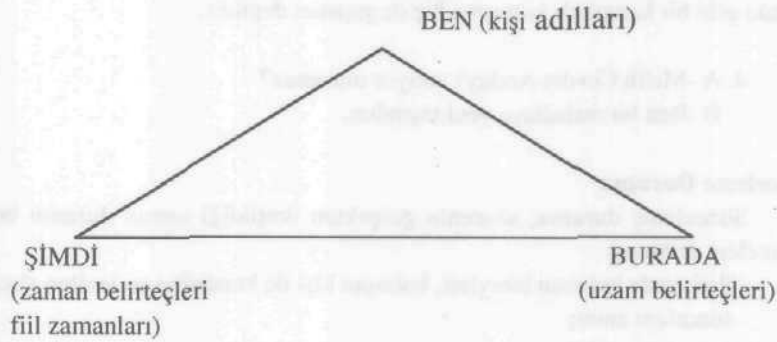
BEN → konuşucu (gönderen)

SEN → alıcı (gönderilen)

BURADA → yer/uzam

ŞİMDİ → zaman

Bu öğeler bir üçgen üzerinde de gösterilebilir.

Şekil 2

Bu söylemsel ögeler bir sözcelem durumuna ve bağlama göre değer kazanırlar, çünkü bu ögelerin aslında sabit birer göndermeleri yoktur. Gerçekten de «burada» belirteci sadece aynı yerde, aynı anda bulunan iki kişi için anlamı olan bir yerî gösterir. «Burada» belirteci konuşan özneye göre, onun bulunduğu yere göre bir anlam kazanır. Örneğin, arkadaşına;

5. "Yarın saat 10' da Kızılay'da Gima'nın önünde buluşalım",

notunu bırakan kişi, eğer sözcüsüne bir tarih koymadıysa, «yarın» hiçbir zaman «bugün» olmayacaktır.

Tahsin Yücel, **Anlatı Yerlemleri** adlı yapıtında bu söylemsel ögeleri şöyle açıklıyor:

"Kendisini algılayan biri bulunduğu sürece, devingen bir çevrendir dünyamız; bizim algıladığımız ya da tasarladığımız dünyadır, nesnel ve değişmez bir dünya değil: 'belli bir anda, belli birinin dünyası olmayan dünya yoktur'. Bunun sonucu olarak, dünya konusunda her türlü bilginin en azından üç etkenin işlevi olduğu söylenebilir: dünyanın kendisi (uzam), onu ele alan özne (belli biri) ve her ikisinin de yer aldığı zaman (belli bir an). Bu üç öğeden birinde en ufak bir değişiklik oldu mu, dünya aynı dünya değildir artık. İster bizi çevreleyen gerçek evren söz konusu olsun, ister betimlenmiş ya da düşünmüş öyküsel bir evren, üç öğeden biri için doğru olan öbür ikisi için de doğrudur: 'yerlerin evrensel tarihe ya da bireyin özgeçmişine göre her zaman bir tarihselliği olduğundan, uzam içinde her yer değiştirme zamansal yapının yeniden düzenlenmesini gerektirecek', aynı biçimde zaman içinde her yer değiştirme de uzamsal ve bireysel yapıların yeniden düzenlenmesini zorunlu kılacaktır" (Yücel 1997:17).

3. Sözce ve Tümce

Sözcelem kuramlarına göre, «sözce» ile «tümce» birbirinden farklıdır ve birbirlerinin yerine kullanılamazlar.

Sözce her şeyden önce somuttur, belli bir sözcelem durumu içinde biri tarafından gerçekten söylenmeli ya da yazılmış olmalıdır. O halde sözce tektir. Örneğin, üniversitede bir öğretim elemanı odasının kapısının çalındığını duyduğu zaman: "Girin!", diyebilir. Bu koşullarda söylediği dilsel gerçeklik, bir sözcedir. Kapıyı çalan kişi, öğretim elemanını işitmeyip kapıyı çalmayı sürdürürse, ona tekrar, "Girin!", diyebilir. Ancak birkaç saniye sonra söylenen belki biraz sabırsızlık, hafif bir kızgınlık içeren yeni ve ikinci bir sözce olarak, birincisinden farklıdır. Bununla birlikte, bu iki sözce de "girmek" fiili, "emir" kipi ve ikinci tekil şahıs ekinden oluşan aynı "Girin!" tümcesini kullanmaktadır.

Tümce sözceleme durumuna bağlı değildir, doğrudan dilbilgisini ilgilendirir. Önemli olan, dilin sözdizimi kurallarına uygun tümceler üretmektir. Dilbilgisi kitaplarındaki tümceler sözceleme durumundan kopuk oldukları için, tek

bir anlam içerirler. Klasik ya da geleneksel dilbilgisi, konusu olan tümce ile bir öznenin dilsel etkinliği sonucu ortaya çıkan sözce arasında bir ayırım yapmaz. En yalın anlatımla, sözce belli bir yerde, belli bir zamanda, belli bir kişi tarafından söylenen ya da yazılan dilsel bir olgudur. Sözceleme ise, bu sözceyi üretme edimidir. Bir sözcenin üretildiği koşullar genellikle sözcenin kendisinden daha anlamlıdır, çünkü kimin kiminle, nerede, ne zaman ve nasıl konuştuğunu bilmek çok önemlidir. Örneğin, insanın bir mektup (ya da mektup tarzında bir roman) okurken, sözcenin kapsamını ya da içeriğini daha iyi anlayabilmek için sözceleme durumunu bilmesi gereklidir.

6. (Benim) kedimin gözleri mavidir.

sözcesinde, sözceleme öznesine göndermede bulunan bir iyelik eki (-im) söz konusudur, dolayısıyla bu sözce bir sözceleme durumuna göndermede bulunur, oysa:

7. Kedi memeli bir hayvandır.

sözcesi, sözceleme durumu ne olursa olsun her zaman aynı düzanlamı taşır; sözceleme durumundan kopuk bir sözce olduğu için hiçbir sözceleme izi taşımaz.

4. Sözceleme Öznesi

Bir mektup çoğu kez, sözcelemenin açık izlerini, yani zaman (tarih, bazen saat...), yer, imza, altıcısının ve gönderenin gözünde sözcenin önemini ortaya koyan birinci ya da ikinci kişi adlarını gibi söylemsel öğeleri içerir. Sözceleme izlerini sözcenin içinde řu ya da bu şekilde gösterir.

Bu öğeler, bir metinde, sayıca çok olabildiği gibi (örneğin, çok kişisel, öznel ve ayrıntılı bir metinde) çok az da olabilirler. Ender görülse de, kimi metinler sözcelemenin izlerini barındırmayabilirler; ancak bu da çok anlamlı bir göstergedir. Atasözleri ve deyişlerde olduğu gibi, sadece genel ve kişisiz bir biçimde yazan biri, kişiliğini nitelendiren, evrensellik isteğini ortaya koyan bir sözcelem türüyle kendini ifade edebilir. Bir yazar ne yazarsa yazsın sözcelemeden kaçamaz; bu sözceleme açık değilse, mutlaka örtüktür. Bu durumda, bir metinde «ben» demek ya da dememek bir seçimdir. Betimsel ya da anlatsal bir metinde, bir şiirde ya da bir söylemde kişi adlarının sayımı hep öğretici bir özellik taşır. Sadece niteliğe ilişkin bir bilanço yapmak elbette yeterli değildir. «Ben»in ürettiği sözceye göre, nasıl yer aldığı ve bir birey olarak sözcesi ile kendisi arasına nasıl bir mesafe koyduğunu araştırmak gerekir.

Bir sözcüde «ben»in varlığı genellikle örtülüdür; bazı sıfat ya da belirteçlerin kullanımı konuşucunun ya da sözcelem öznesinin varlığını örtük bir biçimde gösterir.

5. Sonuç

Bir yazar için, sözceleme yazma edimidir. Bu edimi oluşturan öğeler üretilen sözcüde ya da metinde kendilerini gösterirler: Daha önce de belirttiğimiz gibi, bunlar kişileri, sözcüelerin üretildiği zaman ve uzamı gösteren belirtilerdir. Bir metin karşısında, önemli olan, kim kiminle, nerede, ne zaman ve nasıl sorularına yanıt vermektir. Yazar ürettiği metne açıkça müdahale eder mi? Bu müdahaleyi bir anlatıcı aracılığıyla mı gerçekleştirir? Neden bir anlatıyı birinci, üçüncü, ikinci kişi adıyla aktarır? Bir sahneyi, bir yeri, bir kişiyi hangi bakış açısıyla betimler? Yarattığı kişilere göre, kendisini nereye koyar (bir başka deyişle hangi bakış açısını ya da «odaklayım»ı seçer)? Okurun bakış açısına nasıl ulaşır? Okurla arasına bir mesafe koyar mı? Özdeşlemeyi kolaylaştırmak için kahramanın yanında yer alır mı? Sözceleme olgusu bu soruların tümünü yanıtlamasa da, metinlere nesnel bir yaklaşımı sağlayarak, metin konusunda yeni sorular sorulmasını, yanıtlar alınmasını sağlar.

Kaynakça

- Benveniste, E. (1974). *Problèmes de linguistique générale*. Paris: Gallimard Yay.
- Benveniste, E. (1995). *Genel Dilbilim Sorunları*. çev. E. Öztokat, İstanbul: Yapı Kredi Yay.
- Everaert-Desmedt, N. (1984). *La communication publicitaire*. Louvain-la-neuve: Cabay Librairie- éditeur.
- Kerbrat-Oreccioni, C. (1980). *L'énonciation de la subjectivité dans le langage*. Paris: Armand Collin.
- Kiran, Z. (1995). *Dilbilim Akımları*. Ankara: Onur Yay.
- Maingueneau, D. (1981). *Approche de l'énonciation en linguistique française*. Paris: Hachette Université Yay.
- Maingueneau, D. (1986). *Éléments de linguistique par le texte littéraire*. Paris: Bordas.
- Yücel, T. (1993). *Anlatı Yerlemleri*. İstanbul: Yapı Kredi Yay.
- Yücel, T. (1995). *Yazın, Gene Yazın*. İstanbul: Yapı Kredi Yay.
- Yücel, T. (1997). *Alıntılar*. İstanbul: Yapı Kredi Yay.